

**РОЗВИТОК ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ УЧНІВ ЗАСОБАМИ
ІЛЮСТРАЦІЙ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ІСТОРІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА
ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ)**

У статті на основі аналізу досвіду створення експериментального підручника історії стародавнього світу сформульовані основні педагогічні вимоги, які слід урахувати при виборі ілюстрацій навчальної книги. Визначені функції ілюстративного матеріалу підручника, методика його використання в системі дослідницького навчання історії.

In the article on the basis of analysis experience creation of experimental textbook of ancient history the basic pedagogical requirements which must be taken into account at the selection illustrations of educational book are formulated. The functions of illustrative material of textbook are definite, method of his use in the system exploratory education of history.

Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується інтенсивним пошуком нового в теорії та практиці. Це зумовлено насамперед тим, що змінилося соціальне замовлення суспільства стосовно школи, а саме – формування творчої особистості, яка вміє працювати на результат, здатна до певних соціально-значимих досягнень. Розвиток особистісного потенціалу учня, його самоактуалізація відбувається лише за умови постійного збагачення творчим досвідом у процесі активної пізнавальної діяльності.

Ефективність навчання значною мірою залежить від того, як учень у процесі навчальної діяльності і життєвої практики використовує знання, здобуті ним самим. Такі знання глибше запам'ятовуються, свідомо застосовуються, а стимулом їх поповнення слугує внутрішня мотивація школяра. Аналіз сучасних тенденцій і суперечностей розвитку шкільної історичної освіти дають можливість визначити дослідницьке навчання як один з перспективних напрямів цього пошуку.

На думку О. Савенкова, “дослідницьке навчання” – це особливий підхід до навчання, що побудований на основі природного прагнення дитини до самостійного вивчення навколишнього середовища. Головна мета дослідницького навчання – формування в учня готовності та здатності самостійно, творчо освоювати і перебудовувати нові способи діяльності в будь-якій сфері людської культури. Дослідницьке навчання може слугувати ефективним інструментом розвитку інтелекту та креативності дитини в навчанні [12: 229].

Скерованість національної системи освіти на особистісно зорієнтований, розвивальний процес навчання передбачає належну реалізацію в підручнику дослідницького підходу до засвоєння знань, що в свою чергу потребує від авторів підручників передбачати в тексті, завданнях, схемах розгорнутий процес самонавчання. У сучасному навчальному виданні недостатньо подавати лише інформаційний блок, його потрібно наповнювати елементами, домінуючою функцією яких є організація засвоєння навчального матеріалу. Важливою складовою повноцінного розвивального навчання на уроці історії є залучення в навчальний процес різноманітних наочних засобів. Основним джерелом різних видів наочності повинен стати шкільний підручник історії. Це, на думку методистів дозволить перетворити його на робочу книгу, яка спонукала б учня працювати з нею самостійно [5, 212].

Проблемі дидактичних засад використання ілюстрацій в структурі підручника присвячено ряд праць. Серед них виділимо роботи В Бейлінсона, Г. Донського, О. Желіби, Д. Зуєва, Я. Кодлюк, О. Пометун, І Ривчіна та ін. Відзначимо високий рівень досліджень в області теорії, в той же час зазначимо, що проблема залишається відкритою, особливо це стосується практичного втілення цих у конкретних підручниках.

Завданням цієї статті є на основі узагальненого досвіду розкрити методичні засади використання ілюстрацій в структурі експериментального підручника історії стародавнього світу, підготовленого в лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України.

У структурі позатекстових компонентів підручника важливе місце належить **ілюстративному матеріалу**, під яким розуміють “комплекс зображень та елементів, що безпосередньо пов’язані з викладеним матеріалом і вміщені у підручник для реалізації змісту освіти” [2: 113]. Домінуючою функцією цього структурного компонента є те, що він використовується як наочна опора мислення, що має посилювати пізнавальний, естетичний, емоційний та інші аспекти навчального матеріалу. Відомо, що графічна інформація нерідко є ефективнішою, ніж вербальна. Психологи та педагоги встановили, що близько 90% усієї інформації людина сприймає за допомогою зору. Пропускна спроможність зорового каналу в 100 раз вища, ніж слухового [13: 47]. У зв’язку з цим ілюструванню підручника ми надали особливої важливості.

Розкриття методичних засад ілюстрування підручника розпочнемо з аналізу функцій ілюстрацій. Вважаємо, що ілюстративний матеріал як структурний компонент підручника має виконувати такі функції: інформаційну, розвивальну, виховну та мотиваційну.

Інформаційна функція ілюстративного матеріалу полягає в тому, що він може слугувати розкриттю навчального матеріалу підручника, доповнювати й конкретизувати його, а іноді виконувати роль самостійного інформаційного джерела. Розвивальна функція передбачає вплив ілюстрацій на розвиток психічних процесів (увага, пам’ять, мислення, уява тощо), формування загальнонавчальних умінь і навичок (уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне і т. ін.) та розвиток творчих здібностей учня (продуктивні дії – аналітичні, плануючі тощо). Виховна функція полягає в розвитку засобами ілюстративного матеріалу культури розумової праці, у формуванні системи цінностей, естетичних смаків. Мотиваційна функція має забезпечити емоційно-позитивний фон навчання, розвивати пізнавальний інтерес [7]. Як зазначає Г. Донської, від якості ілюстрування шкільного підручника багато в чому залежить розвиток первинного інтересу до предмета, підручника, особливо в молодших і середніх класах [4: 132].

Ще на початку процесу роботи над рукописом підручника ми визначили загальні вимоги до відбору ілюстративного матеріалу, який проводили паралельно з відбором текстового компонента:

- 1) науковість: ілюстрації повинні правдиво відображати історичні епоху та факти, сприяти розумінню закономірностей та тенденцій історичного процесу;
- 2) типовість: ілюстративний матеріал повинен повно й виразно розкривати істотні ознаки історичних явищ та процесів;
- 3) різноманітність тематики: ілюстрації повинні відбиратися таким чином, щоб характеризували різні аспекти життя людини в стародавні часи на кожному історичному етапі;
- 4) доступність: ілюстративний матеріал повинен бути зрозумілим учням як своєю ідеєю, так і за манерою виконання (що дуже важливо при відборі документальних матеріалів);
- 5) спрямованість на розвиток естетичного смаку: у підручнику повинні використовуватися лише чіткі, добре виконані в технічному відношенні зразки ілюстрацій, які сприяють розвитку естетичного смаку учнів.

Одним із важливих завдань, яке стоїть перед автором підручника, – це навчити дітей “читати” й розуміти ілюстрації. Зміст ілюстрації, її “мова”, а звідси її місце у вивченні учнями історії стародавнього світу, прийоми навчальної діяльності з нею великою мірою залежать від типу ілюстрації, її характеру. У педагогічній науці відомі класифікації ілюстрацій за різними ознаками (наприклад, за змістом, за характером наочного образу, закладеного в них тощо).

У експериментальному підручнику використані ілюстрації майже всіх типів, що використовуються в навчанні історії: відтворення предметів матеріальної культури, включаючи різні споруди; відтворення давніх пам'яток образотворчого мистецтва – живопису, скульптури; малюнки й картини сучасних художників; карти, картосхеми, плани.

Ілюстрації, які відтворюють предмети матеріальної культури або їх фрагменти, використані в підручнику насамперед для формування в учнів уявлень-понять про матеріальну культуру давніх часів: знаряддя праці, зброю, житло, будівництво. У багатьох випадках призначення, способи виготовлення зображених предметів, матеріал з якого вони зроблені, свідчать про заняття населення, соціальні відносини між людьми, про наявність релігійних вірувань, виникнення наукових знань тощо. Важливо навчити учнів “читати” ілюстрацію, а для цього учням необхідні знання про зв'язки між історичними явищами: плуг, серп – заняття землеробством, великі споруди – обізнаність будівельників з геометрією і арифметикою, наявність бідних та багатих жител – майнова та соціальна диференціація людей, предмети культового призначення та поховання – існування релігійних вірувань тощо.

Значно багатшу і різноманітнішу інформацію містять ілюстрації підручника, на яких відтворено давні пам'ятки образотворчого мистецтва. По-перше, вони містять цікаві та необхідні відомості про матеріальну культуру людства у стародавні часи, багато предметів якої зовсім втрачені для нас або дійшли у пошкодженому вигляді. Наприклад, про військову техніку асирійців, про одяг єгиптян, про грецькі кораблі в наш час дізналися головним чином із рельєфів та малюнків.

По-друге, на багатьох з них зображено людей, які жили в давні часи і належали до різних народів і різних соціальних верств; відтворено портрети історичних діячів, на яких відображено характер зображуваних осіб. Завдяки цьому історичні уявлення учнів втрачають знеособленість, а конкретні образи допомагають не лише міцніше запам'ятати історичних діячів, але і краще зрозуміти істотні риси їх особистості та діяльності.

По-третє, у багатьох документальних творах образотворчого мистецтва стародавності зображено тогочасні сцени суспільного життя – заняття людей, певні трудові процеси, війни, видовища тощо. Наприклад, китайські рельєфи та мініатюри, що використані в підручнику, відображають процеси виробництва шовку, паперу, посіву та збирання рису, сцени банкету в будинку багатія; давньоєгипетські малюнки – працю ремісників та селян, єгипетське військо, фараонів та чиновників тощо.

По-четверте, ілюстрації, на яких зображено пам'ятки образотворчого мистецтва давнини, допомагають наочно й переконливо розкрити ідеї, погляди, вірування, ідеали та устремління їх сучасників. Багато пам'яток мистецтва, що дійшли до нас з давніх часів, відображають історичні явища такими, якими їх бачив та розумів митець, або такими, якими він хотів, щоб вони здавались глядачам. Часто митець у стародавні часи зображував не реальних людей чи персонажів, а прагнув виразити ідеали краси та доблесті людини. Наприклад, грецькі скульптори виражали в своїх статуях еллінський ідеал краси та мужності.

Нарешті, по-п'яте, ілюстрації, на яких відтворено давні пам'ятки образотворчого мистецтва, є матеріалом для вивчення історії самого мистецтва країн стародавнього світу, а також для формування поняття про мистецтво як явище суспільного життя, його місце і роль у тогочасному суспільстві. У цьому контексті дуже важливе значення має порівняння творів мистецтва різних країн та епох. В експериментальному підручнику ми здійснюємо його за тими самими ознаками, за якими ставляться запитання та завдання під час аналізу окремих творів. Таке порівняння допомагає глибше зрозуміти мистецтво, історичну дійсність яка в ньому відображена, соціальний й політичний устрій, побут людей, культурні зв'язки, ідеологію суспільства тощо. З метою морального та естетичного виховання, розвитку самостійності ми намагались через систему запитань та завдань, підписів до ілюстрацій виробити в учнів особисте ставлення до найбільш типових і визначних творів мистецтва. Наприклад: “Які художні достоїнства твору, що вам у ньому подобається, а що не подобається і чому?”

Третій тип ілюстративного матеріалу – це малюнки та картини сучасних художників, які відтворюють сцени суспільного життя, найбільш істотні особливості та ознаки історичних явищ і подій. У відображенні історії сучасні твори мистецтва є не лише своєрідним документом своєї епохи, вони відтворюють, реконструюють в художніх образах суспільне життя минулого, свідком якого сам художник не був.

Залежно від характеру зображеного малюнки та картини сучасних художників ми поділили на *типологічні*, що відображають історичні події та явища, типові для певної епохи чи країни, та *сюжетні*, що відтворюють конкретні історичні факти (подію, епізод) політичного життя, воєнної історії тощо.

Сюжетні картини та малюнки відображають певний, як правило, вирішальний та відповідальний момент у ході історичної події, вони немов би дають “зріз” цього процесу. Цей вид ілюстративного матеріалу, як правило, не може дати цілісного уявлення про подію, тому сюжетні картини потребують відповідного опису зображеного на картині чи малюнку епізоду в тексті підручника. Зміст картини чи малюнка включається таким чином у сюжетну розповідь про конкретну подію, тобто персонажі картини стають персонажами розповіді. Прикладом сюжетних картин та малюнків сучасних художників у підручнику є: “Суд Соломона”, “Перехід військ Ганнібала через Альпи”, “Перехід військ Цезаря через Рубікон” тощо.

Типологічні картини та малюнки, як правило, відтворюють істотні риси історичного явища, забезпечуючи навчання образним і конкретним матеріалом для формування найважливіших уявлень та понять курсу. Хоча вони також являють собою “зріз” у ході якогось типового факту, їх роль та методика використання в підручнику зазвичай відрізняється від методичного використання сюжетних картин і малюнків. Як зазначається в методичній літературі, типологічні картини та малюнки використовуються “як відправний момент під час вивчення того чи іншого історичного явища” [11: 5], “є вихідним джерелом, звідки учні черпають знання з того чи іншого питання” [1: 204]. В підручнику використано чимало типологічних картин і малюнків сучасних авторів: “Родове селище стародавніх землеробів і скотарів”, “Місто в Стародавньому Єгипті”, “На афінській агорі”, “Народні збори в Афінах”, “В римській школі” тощо.

Таким чином, картини і малюнки сучасних художників сприяють створенню в учнів цілісних уявлень про життя в давнину, емоційності сприйняття історичного матеріалу, стимулюють формування особистого ставлення до явищ і людей давнини. Їх “зображувальна мова” значно легша для шестикласників, ніж мова документальних ілюстрацій.

Четвертий тип ілюстрацій – історичні карти, картосхеми, плани. Їх слід використовувати не лише як засіб локалізації у просторі подій і явищ, але й як самостійне джерело знань про історичні факти. По-перше, на них відображено дуже важливі для курсу історії стародавнього світу відомості про народи, країни: географічне положення, рельєф, наявність річок, близькість до моря, сусідні народи та ін. По-друге, історичні карти містять відомості про деякі явища суспільного життя у певний історичний період: про кордони держави, розселення народностей, шляхи сполучення, наявність міст тощо. По-третє, на картах відтворено деякі історичні події: воєнні походи та їх шляхи, завоювання, битви, повстання, заснування колоній тощо.

Дуже важливим завданням є навчити шестикласників “читати” історичну карту, адже мова карт лаконічна, проте є багатою за своїм змістом мова знаків. Для розв’язання цього завдання до підручника включені запитання і завдання для роботи з картою з опрацьованої теми. При цьому ми намагались виробити певні логічні схеми запитань стосовно конкретної пізнавальної роботи з картою. Тому, передбачаючи роботу з історичною картою, особливо на початку навчання в 6-му класі, використовувався відповідний ілюстративний матеріал. Так, пропонуючи учням завдання знайти на карті умовний знак Вавилону (в VI ст. до н.е.), ми також запропонували учням уявити на його місці наведену в підручнику панораму міста. Позначаючи на карті пустелю, що оточувала Єгипет, на наш погляд, слід помістити в підручнику її пейзаж.

Частина карт підручника відображає історичну дійсність статично, тобто показують явища в певний історичний момент, є “немов “розрізи”, поперечні перерізи історичного процесу” [1: 214]. Такими, наприклад, є карти “Єгипет доби Давнього та Середнього царств”, “Греція I тис. до н.е.”, “Італія перед початком Пунічних воєн”, картосхеми та плани “Давні Афіни та їх околиці”, “Рим республіканських часів”, “Рим часів імперії”. Використовувати їх для показу процесів в історії певної країни можна шляхом зіставлення двох чи більше карт (планів) однієї території, проте в різні історичні моменти. Такий прийом нами застосований при вивченні Пунічних воєн – план трьох етапів битви при Каннах. Щоб показати процес укрупнення міста Риму, ми пропонуємо учням порівняти такі плани, поміщені в підручнику: “Місцевість, де виник Рим”, “Рим республіканських часів”, “Рим часів імперії”.

На одній карті можна показати не лише одномоментні розрізи процесів. Умовність картографічного матеріалу дає змогу на одному кресленні показати і самі історичні процеси – розвиток історичних явищ протягом десятків і сотень років. Основним засобом для цього є відображення на одному кресленні кількох різночасових станів розвитку історичних явищ: збільшення території держави або, навпаки, її розпад, розселення людей на нових територіях, переміщення військ під час битви тощо. Такими є карти: “Центри виникнення та напрямки поширення землеробства і тваринництва”, “Фінікійська колонізація”, “Греко-перські війни”, “Походи і держава Александра Македонського” та інші. На картах, що охоплюють відносно довгі історичні періоди, позначаються і окремі значні історичні події, що відбулись протягом цих періодів: війни, битви, повстання тощо, які часто не збігаються між собою в часі. Практично на одному кресленні, проте різними умовними позначеннями, можна показати декілька подій. Велику динамічність картографічному матеріалу надають лінії та стрілки, що позначають маршрути походів і подорожей, напрямки завоювань та колонізації.

Картографічний матеріал підручника відіграє важливу роль у формуванні історичних уявлень учнів за умови, якщо їх використання поєднується з використанням текстового компонента, який містить реальні образи історичної дійсності. У цьому випадку карта і план слугують образною опорою для творчого уявлення учнів. На цій основі окремі, фрагментарні уявлення про явища, позначені на карті (плані, картосхемі) умовними знаками, можуть групуватися у свідомості учнів у відносно цілісні картини. На основі плану Афін можна відтворити у свідомості учнів цілісну картину давньогрецького полісу. За допомогою карти можна уявно вести учнів шляхом, пройденим військами Александра Македонського. Таким чином, картографічний матеріал підручника, будучи, за висловом О. Стражева, “відображенням в мініатюрі арени історичних подій” [14: 176], охоплює широке коло історичних явищ у їх взаємозв’язку і виконує важливу роль в узагальненні історичного матеріалу.

П’ятий тип ілюстрацій – це логічні схеми, які відображають історичну дійсність, проте відображають не зовнішні ознаки, як на картині чи фотографії, і не розміщення явищ на певній території з їх просторовими відносинами, як на карті чи плані, а істотні риси історичних явищ, зв’язків та відносин між ними. Логічні схеми показують на кресленні аналіз та синтез явища, розчленовуючи його на складові частини або вичленовуючи його ознаки та розкриваючи зв’язки чи взаємовідносини цих частин та ознак. Окремі частини та ознаки явища позначаються умовними знаками – геометричними фігурами, символічними зображеннями чи написами, а відносини та зв’язки між частинами позначаються їх взаємним розміщенням та лініями і стрілками, які їх пов’язують.

У методичній літературі прийнято поділяти логічні схеми на статичні та динамічні. Статичні схеми показують історичне явище в певний момент: його істотні частини, ознаки, сторони та зв’язки. В основі статичних схем лежать відносини частини та цілого, а також особливого й спільного (загального) [9: 168]. В експериментальному підручнику використані такі статичні схеми: “Єгипетське суспільство” та “Пантеон основних олімпійських богів”.

Динамічні схеми показують процес розвитку історичного явища, розчленовуючи цей процес на ланки за їх послідовністю та причинно-наслідковими зв’язками. Деякі схеми поєднують риси статичної та динамічної схем. Наприклад, схема “Лінія часу” відображає

основні етапи історичного розвитку людства – поява предків людини, історія первісності, передісторія цивілізації (“неолітична революція”), історія цивілізації (умовний напрямок руху часу, стрілка вказує рух часу зліва направо) і в той же час дає характеристику відліку часу, який прийнято в сучасній історичній науці (до нашої ери, наша ера).

Наведемо приклад використання в навчальному процесі динамічної логічної схеми “Еволюція людини”, на якій відображено найважливіші віхи в розвитку сучасної людини та її ймовірних предків (згідно з еволюційним ученням). Умовні позначення схеми виконано у вигляді малюнків, що відображають найважливіші зміни в житті людей та їх імовірних предків.

Логічна схема “Еволюція людини” не лише фіксує увагу учнів на матеріалі життя первісних людей та їх імовірних предків, а й немов спрямовує їх думки шляхом аналізу та синтезу явищ, причому умовні позначення відображають ті аспекти, ознаки та етапи, які необхідно виявити у процесі еволюції людини, і ті зв’язки між ними, які потрібно встановити. Логічна схема допомагає абстрагуватися від зовнішніх, другорядних ознак явищ, виділити окремі важливі частини чи ознаки в їх взаємозв’язку, а потім охопити процес еволюції людини в цілому на вже новій основі – побачити структуру явища чи процесу в цілому. Як показала практика, використання лише тексту підручника для пояснення еволюції людини (матеріал досить складний для шестикласників та охоплює проміжок в кілька мільйонів років) та необхідність напружувати пам’ять для запам’ятовування результатів аналізу відволікає учнів від розумової роботи. Зорова опора у вигляді логічної схеми та відповідних ілюстрацій звільняє учня від напруження пам’яті, полегшує його розумову діяльність, що особливо важливо під час синтезу явищ, оскільки всі виділені елементи містяться перед очима і учню легко охопити їх у своїй свідомості.

Велике значення для засвоєння учнями 6-го класу змісту логічних схем має їх ілюстрування зображеннями предметів і людей. Використання в логічних схемах образних ілюстрацій має іншу мету, аніж звичайне використання картин чи малюнків. Воно не забезпечує формування в учнів нових образів історичних явищ, оскільки вміщені в схемі нові для учнів образи привертають їхню увагу більше, аніж умовно позначені зв’язки та відносини між явищами, і перешкоджають засвоєнню основного змісту схеми.

Історичні явища в логічних схемах зображуються за допомогою умовних знаків або символів, які є опорою в розумовій діяльності учня: “... знаки стають носіями, засобами фіксації розумових (уявних) образів предметів, що позначаються. Ці уявні (розумові) образи і є значеннями знаків” [10: 121].

Зображення, що відтворюють явище не тільки повністю, а й окремі його фрагменти, викликають у свідомості учнів пов’язані з ним знання. Таким чином, зв’язки між історичними образами та поняттями, встановлені під час попереднього вивчення матеріалу, переносяться на схему; за символічним знаком встає багатий зміст. “Символічна наочність створює можливість мисленню оперувати не лише словесними узагальненнями, але одночасно і зоровими образами” [3: 137]. Таким чином, учень, спираючись у своїй розумовій діяльності на образ, зображений на схемі підручника, оперує наявними у нього знаннями, що пов’язані з цим образом.

В умовах комплексного підходу до створення підручника та великого розмаїття видів наочних зображень, на наш погляд, слід приділити більшу увагу забезпеченню дидактично обґрунтованого зв’язку між ілюстративним матеріалом та іншими структурними елементами, передусім текстом. Найповніше класифікацію ілюстративного матеріалу відносно до тексту підручника представив Д. Зуєв, який поділив його на три основні групи: провідні, рівнозначні з текстом і такі, що обслуговують його [6: 170]. Розглянемо кожну з цих трьох груп з позиції її місця в структурі підручника історії стародавнього світу.

До провідних ми віднесли такі ілюстрації, які самостійно розкривають зміст навчального матеріалу, основний текст. Насамперед – це картографічний матеріал (близько 40 % карт підручника виконують функцію провідної ілюстрації), сюжетні ілюстрації, наприклад, “Родова община первісних мисливців”, “Сільський будинок, який належить

египетському хліборобу”, “Місто в Стародавньому Єгипті”, “Ранні поселення в Дворіччі”, “Давньогрецьке житло”, “Реконструкція Афін” тощо. Використання провідних ілюстрацій дала нам можливість зняти певну частину навантаження з основного тексту підручника.

Рівнозначна з текстом ілюстрація використовується нами в тих ситуаціях, коли текст без неї буде незрозумілий учневі, так само, як і ілюстрація сама по собі незрозуміла без тексту. Такий ілюстративний матеріал володіє високою пізнавальною продуктивністю, тому ми використовуємо його для формування історичних, історико-географічних понять, під час аналізу соціально-економічних подій та явищ. Прикладами таких ілюстрацій є: “Зрошення полів шадуфами”, “Сільськогосподарські роботи. Давньоєгипетське зображення”, “Суд Соломона”, “Народні збори в Афінах”, “Македонська фаланга”, “Шикування легіону”.

Обслуговуючі ілюстрації в підручнику “мають доповнювати, конкретизувати, розкривати, емоційно посилювати зміст тексту та інших позатекстових компонентів, сприяючи тим самим їх найбільш ефективному сприйманню та засвоєнню в процесі учіння” [6: 175]. Чільне місце серед них займають зображення, близькі до тексту, наприклад, “Знаряддя праці неандертальця”, “Єгипетське військо у поході”, “Озброєння римських воїнів”, “Перехід військ Ганнібала через Альпи”, “Виступ Тіберія Гракха перед народом”, “Перехід військ Цезаря через Рубікон” тощо. Саме вони допомагають учням сформувати чітке уявлення про предмет чи явище, що виникли під час читання матеріалу. Чимало в експериментальному підручнику ілюстрацій, які відображають події, що в тексті не розкриваються, але за якими можна доповнити навчальний матеріал, а також ті, що відбуваються вже “за текстом”, тобто після його закінчення. Наприклад: “Єгипетський фараон приймає дари”, “Штурм фортеці військом Ашшурбаніпала”, “Марій на чолі свого війська” та ін.

Важливим елементом апарату організації засвоєння є *підписи до ілюстрацій*, їх домінуюча функція, на думку Д. Зуєва, – організація засвоєння знань, що передаються за допомогою ілюстративного матеріалу [6: 157]. Особливість цього вербального елемента полягає в тому, що він є часткою однієї підсистеми – ілюстративного матеріалу, через який підмалюнковий підпис взаємодіє з іншими компонентами підручника. Щоб виконати свою функцію, підпис до ілюстрації може організовувати активне сприйняття ілюстрації, її розуміння, а також самостійну роботу з ілюстраціями, спрямовуючи учнів на розв’язання конкретних логічних та пізнавальних завдань.

За домінуючою функцією підписи до ілюстрацій підручника поділяються на три групи: 1) підписи, що сприяють точному й цілісному сприйняттю ілюстрації, розумінню, запам’ятовуванню та використанню інформації, закладеної в ній; 2) підписи, що виконують роль наочно-образного та логічного засобу поєднання пізнавальних і прикладних завдань; 3) підписи, спрямовані на організацію виконання різних завдань у процесі навчання [2]. З метою реалізації домінуючої функції ми використали підписи до ілюстрації у вигляді: 1) запитань-завдань; 2) інструктивно-методичних матеріалів; 3) засобу поєднання ілюстрацій з текстом.

Деякі ілюстрації, карти, картосхеми та документи підручника супроводжуються запитаннями та завданнями, що розширює їх пізнавальні можливості. Наприклад, до карти “Єгипет доби Нового царства та сусідні держави” додається таке завдання: “На карті вкажіть: а) напрями завойовницьких походів Тутмоса II; б) кордони Єгипетської держави за Тутмоса III; в) зазначте, які народи та держави були сусідами Єгипту?” Мета такого завдання – навчити дітей самостійно діставати інформацію з карт і картосхем.

Інший приклад: “Розгляньте малюнок “Родове селище стародавніх землеробів і скотарів” і складіть розповідь про їх житло, одяг та заняття. Поясніть поняття: родова община, плем’я, первісність” або: “Розгляньте асирійські рельєфи з Ніневії. Що на них зображено? Які думки і почуття викликають асирійські рельєфи?”

Використання подібних запитань та завдань до ілюстрацій привчає учнів до самостійного їх аналізу, оцінюванню виражених у цих творах ідей, до порівняння творів різних країн та епох, допомагає глибше зрозуміти ту історичну дійсність, яка відображена в

творі: соціальний і політичний устрій, побут людей, культурні зв'язки, ідеологію суспільства тощо; стимулює учнів до використання ілюстративного матеріалу під час викладу матеріалу.

До деяких ілюстрацій ми підбрали підписи у вигляді інструктивно-методичних матеріалів, які конкретизують зображене. Такі підписи, як правило, різної величини. Під деякими ілюстраціями ми обмежились короткими підписами. Наприклад: “Сільський будинок, який належав єгипетському хліборобу та його сім'ї” (сучасний малюнок), “Висівання рису” (старовинне китайське зображення), “Тайна вечерея” (репродукція гравюри Гюстава Доре) тощо. Іноді підписи є засобом організації зв'язків між ілюстрацією і текстом. Наприклад: 1) “Сцена боїв гладіаторів (давньоримське зображення). Знайдіть у підручнику опис їх озброєння, правила та спосіб ведення боїв”; 2) “Схема битви при Каннах. Знайдіть у підручнику опис, що відповідає кожному з етапів битви. Зробіть висновок, яку помилку допустили римляни під час битви?”

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що ілюстративний матеріал є важливим структурним компонентом шкільного підручника історії стародавнього світу, який слугує наочною опорою для учнів, тісно пов'язаний зі змістом навчального матеріалу, є носієм певної інформації, а також важливим засобом виховного впливу на учнів. Тому в подальшому варто продовжити науковий пошук щодо його вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреевская Н.В. Очерки методики истории V – VII классы. – Л.: Учпедгиз, 1958. – 287 с.
2. Бейлинсон В.Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. – М.: Книга, 1986. – 286 с.
3. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 347 с.
4. Донской Г.М. Как создавался учебник средних веков // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение, 1980. – Вып. 8. – С. 119 – 144.
5. Желіба О.В. Концепція використання умовно-графічної наочності на сторінках підручника всесвітньої історії для 10-11-го класів//Проблеми сучасного підручника: Зб.наук. праць/Редкол. – К.:Педагогічна думка, 2003. – Вип. 3. – С. 212-215.
6. Зуев Д.Д. Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.
7. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: теорія і практика. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 288 с.
8. Менчинская Н.А. Психологические требования к учебнику // Известия АПН РСФСР. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. – Вып. 63. – С. 141 – 168.
9. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V –VI классах: Пособие для учителей /Под ред. Ф.П. Коровкина, Н.И. Запорожец. – М.: Просвещение, 1970. – 400 с.
10. Резников Л.О. О роли знаков в процессе познания // Вопросы философии. – 1961. – № 8. – С. 120 – 123.
11. Руководство к картинам по истории древнего мира: Пособие для преподавателей V – VI кл. / М.В.Андреева, Л.В.Антонова, И.М.Дьяконов и др. – Л.: Учпедгиз, 1954. – 83 с.
12. Савенков А.И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению: Учебное пособие. – М.: “Ось-89”, 2006. – 480 с.
13. Серета Л.П., Павленко В.С. На допомогу авторам навчальної літератури / За ред. В.С. Павленка. – К.: Вища школа, 2001. – 79 с.
14. Стражев А.И. Методика преподавания истории: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1964. – 287 с.